

Софія РУСОВА

Мої спомини

XII

З приходом німців на Україну трохи полегшало: большевики притихли, сякий-такий порядок встановився, а головне — Україна зліквідувала війну проти західних держав миром у Берестю й увійшла в коло самостійних державних народів. Ніколи не забуду свята в помешканні Центр. Ради, коли всі горішні кімнати в ньому були вистелені килимами, прикрашені квітами, а наші молоді дами, чепурно вбрані, кокетували з членами посольств різних держав, що вже визнали Україну як окрему республіку. На сходах вартовими стояли гарні матроси чорноморського флоту.

Але відносини між німцями й правительством Центр. Ради скоро попсувалися і Центральну Раду заступив Гетьман Скоропадський. Дехто з українців дуже радів з цієї зміни, як от Микола Міхновський, Людмила Черняхівська, брати Шемети. Це були люди широкого українського патріотизму і гетьманат вважали за щось стале, що могло забезпечити Україні державну певність. Але ми, члени Центр. Ради, бачили всю штучність і непевність цієї державності, що ґрунтувалася на чужій допомозі.

На міністра освіти призначений був Микола Василенко, відомий русофіл. В його руках українізація освіти, що її так енергійно розпочав Стещенко, посувалася дуже мляво, та й екзекуції, що їх проводили по селах чи то німецькі вояки, чи такі гетьманські козаки, дуже перешкоджали нашій праці. Села стогнали, стояли в пожежах і ніхто не знав, за що й нащо робилися ці знущання. Незадоволення зростало. Його використовували большевики, що не переставали вести в підземеллі ворожу для України роботу. Місцевим большевикам помагала російська Мирова Делегація в Києві, на чолі з Раковським. Якраз тоді Київ пережив одну з чергових трагедій — вибух складів військового матеріалу на Звіринці, що напевно був ділом большевиків. Було багато жертв в людях і зруйновано цілу дільницю.

Українські національні кола також насторожилися й почали мобілізувати свої сили. Навіть гетьманці розчарувалися гетьманом і разом з іншими українськими партіями творили одноцілий національний протигетьманський фронт. Організувався Національний Союз під проводом Вінниченка. Гетьман все більше оточував себе москалями, й почали ширитися чутки, що він проводить переговори про Федерацію з Росією — страшне слово для того часу. В українських колах часто обмірковувалось питання, чи підтримувати гетьмана, чи брати участь в уряді, коли гетьман закликав поступових українців на урядові посади, і майже завжди одноголосно приходили до негативної відповіді на ці питання. Коротка участь ес-ефів в кабінеті Лизогуба й їх невдала спроба спровадити політику гетьманського правительства на українські тори тільки потвердила слушність позиції Національного Союзу.

Вже визрівала думка ізолювати цілком гетьмана, перевести відповідний *Coup d'Etat* і гетьманство замінити знов на республіку. — Але кого поставити на чолі? А тут щодень зростала небезпека й з боку большевиків: вони знову насувалися на Україну. У Києві большевики вже походили одверто, вербували собі прихильників на мітингах.

На той час випущено з тюрми Петлюру. Я зустрілася з ним на засіданні Національного Союзу. Не забути мені цього історичного засідання в маленькій кімнатці нового клубу на розі Прорізної вул. Нас було небагато, із жінок була я одна. Проти мене сидів Петлюра у військовій уніформі,

трохи змарнілий від тюремного життя, але з такими самими променястими очима. Винниченко, яко голова, відкрив засідання болючим запитом: "Ми мусимо сьогодні вирішити, — сказав він, — чи маємо силу скинути гетьманат з його москвофільством і з чужоземними господарями, чи ми мусимо скоритись і підпорядкуватись їм". По цих словах настала тиша. Питання було поставлене руба і всі боялися сказати остаточне слово. Але я не могла мовчати: діяльність Кістяковського, приятелювання Скоропадського з москалями, їх наплив до Києва з усіх усюдів Росії, німці із своїми драгонами по селах — все це так тривожило всіх, так нівечило саме уявлення про незалежну Україну, що неможливим було це далі мовчки терпіти. Тим більше, що з виходом Петлюри з тюрми ми мали кого поставити на чолі повстання. Моє становище підтримували інші й вирішено було, що Петлюра зараз же візьметься до справи. Ще під час своєї праці в "Союзи Городів" і в Центральній Раді Петлюра придбав велику популярність і серед військових частин, і серед селянства, і ми вірили, що на заклик Петлюри народ повстане. Розійшлися дуже пізно в піднесеному настрої.

Була місячна ніч, на вулицях вже нікого не було, мої кроки дзвінко лунали. Ми мешкали на Володимирській, зараз за університетом. Ідучи, я пригадувала собі події з часів гетьманату. Між ними була лишень одна світла, про яку треба тут згадати, — це відкриття університету у Кам'янці.

Приїхали туди окремим поїздом - ціле Міністерство освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін. Це було восени. Кам'янець справляв враження південного міста, в садах сила овочів, дерева в золотих кольорах. Зустрічали нас: Приходько, Солуха, о.Січинський й інші, як представники інтелігенції Кам'янця й організатори університету. Тут справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї, великий будинок семінарії і так близько до Галичини, до Європи. Всі казали, що це прорубується вікно в Європу, до її науки. Ніхто тоді не гадав, що в цих мурах, які ми так радісно присвячували науці, буде потоптана наука

і гідність її діячів, що це вікно буде старанно замуроване руками більшовиків від "буржуазної" Європи. Після офіційного свята усіх нас запросили на вечерю. Чимало було сказано промов, і на культурні й на політичні теми, але мене найбільше вразила промова Микити Шаповала, занадто вже соціалістична і революційна, від чого ми вже почали було тоді відвикати. І багатьом ця промова здалась занадто лівою, крайньою. Шаповала я тоді персонально не знала, а лише як поета й критика з "Української хати" (під псевдонімом Сріблянський), з постійним антагонізмом супроти Єфремова в літературних оцінках. Але його промова була виголошена з таким запалом, що можна було відразу сказати, що ця людина цілком щира в своїх переконаннях, а тоді тим більше, бо Шаповал був одним з ініціаторів повстання й інтенсивно переживав болючі проблеми української дійсності. На ректора університету призначений був Огієнко, відомий тоді тільки як автор української граматики й завзятий філолог. Вибір був правильний, бо Огієнко відразу весь віддався організації нового університету, професорської колегії, бібліотеки та влаштуванню лабораторій. Це була людина дуже амбітна, яка для піднесення свого авторитету не жаліла ані своїх власних сил, ані сил усіх своїх співробітників. Пізніше, за часів Директорії, він довгий час з'єднував дві посади — міністра освіти й ректора. Хоч уся праця в міністерстві лежала на плечах П.Холодного, але жодної справи не можна було провести без згоди чи за відомістю Огієнка. І це дуже гальмувало справи, часто спричиняло різні конфлікти. Дріб'язкове честолюство Огієнка доходило до того, що до нього навіть у звичайних справах не можна було звертатись інакше, як "Пане Міністре" або "Пане Ректоре". Але цю дріб'язковість треба Огієнкові простити й цінити його за надзвичайну працездатність та повну відданість українським справам, які він

підтримував часто не без ризику для себе, застаючись на сторожі їх до останньої хвилини.

А тим часом становище у Києві все гіршало. На міністра освіти в останні часи гетьманату призначений був В.П.Науменко. Хай пером лежить над ним земля! Замучили його большевики, і він з шляхетною мужністю прийняв за Україну мученицьку смерть. Багато він зробив для української культури, бо це була людина надзвичайного розуму і широкої освіти, хоч, може, більшу частину своїх успіхів він досяг умінням сидіти на двох стільцях. І тут, коли його призначили міністром освіти в таку тяжку хвилину, коли все українське громадянство було обурене проти гетьмана, коли влада хиталася під натиском москалів, коли вже почались повстання по селах, - Науменко видав заклик до молоді боронити державу, записуватись в ряди гетьманського війська. Цей заклик звертався не тільки до студентів, але й до гімназистів. Відповідальні урядовці міністерства страшенно були обурені цим виступом свого шефа. Ми вже були обурені тим, що Науменко правив у міністерстві цілком абсолютно, а моральну відповідальність перед громадянством несли ми всі. Сходились ми на збори групами й ставили питання, чи не податись нам до димісії. У мене з Науменком були близькі особисті відносини, він був мій кум і друг цілої нашої родини. Я пішла побалакати з ним не тільки офіційно, а й по-товариськи. Принесла йому своє подання про димісію й сказала, що такий заклик до наших учнів, щоб вони йшли на смерть, не може виходити з міністерства освіти, це може робити в хвилину розпачу військове міністерство або голова державного уряду, але не ми, педагоги, які мають один обов'язок — берегти від усякого лиха нашу молодь, а не можуть робити з неї *chaire* а *сапон*. Науменко розумів, що ми, опозиція проти гетьманату, найбільше обурюємось тим, що нашу молодь офірують не стільки для оборони рідного краю, як для оборони гетьмана, що своїм невдалим правлінням довів Україну до такого жакливого стану. На кінець нашої розмови я казала: "Володимире Павловичу, як ви не відкличете цього заклику, дозвольте мені податись до димісії, бо я бачу, що діяльність міністерства освіти бере напрямом, якого я не можу погодити з моїми переконаннями". І вручила йому своє прохання про димісію. В.П. холодно прочитав і спокійно сказав мені: "Я не приймаю вашої димісії, бо не бачу для неї важливих підстав. А якби ваші приятелі стояли в уряді, хіба вони не зробили б того самого, що роблю я, і чи не співчували б тоді всі ви цьому".

Тим часом цей заклик зібрав тільки зобов'язаних військових і цілком несвідому молодь, В Педагогічному музею, де засідала колись Центральна Рада, зібрались ці добровольці-гетьманці. Свідомі українці втікали до повстанців або до німецького табору в Святошині і тут перечікували, аби тільки не підтримувати гетьманського уряду. На самого гетьмана вже ніхто не звертав уваги, в усіх на устах було ім'я Петлюри, до нього хилилась уся пошана й довіра українського громадянства. В міністерствах на той час майже не працювали, бо Київ був відрізаний від решти України повстанцями.

Всі ми тоді пильно стежили, що робить Петлюра, з якого боку підійдуть повстанці. Прихильники Скоропадського вже покидали його, тікали з Києва або старалися переховатися. Потроху підступали до Києва окремі частини війська Петлюри, і ось настав той день, коли воно з самим Петлюрою з'явилося в Києві. По Бібіковському бульварі замаячили наші прапори, і весело та бадьоро йшли козаки-повстанці, вкриті порохом. Ввесь Київ вийшов їм назустріч і засипав квітками і самого Петлюру і все військо. А з другого кінця Києва, з Липок, бувший гетьман, переодягнений, тікав з Києва, з України. Коли козаки прибули до гетьманського па-

лану, він уже був порожній, утікла й почесна варта і служба. На радощах ніхто й не кинувся шукати Скоропадського. Особливою рисою Петлюри було шляхетне поводження з своїми супротивниками, - він ні на кому не мстився. На радощах громадянство й міська влада влаштували на честь Петлюри й усіх його отаманів парадний обід в залах Українського Клубу. Як було тоді весело! Як щиро ми вітали наших переможців. І я вітала від усього серця. А Петлюра, як завжди, зрікався усяких похвал, перекидав увесь успіх на мужність своїх співробітників, особливо вихваляв таких героїв, як Болбочан, Сокирка. Хто міг тоді гадати, яка трагічна доля їм судилася.

В бувшій палаті гетьмана розташувався новий республіканський уряд — Директорія: Винниченко, Андрієвський, Петлюра, Швець і Макаренко. Почалося нове українське республіканське життя. Але ще в будинку Центр. Ради сиділи арештовані, так звані "добровольці", що з наказу гетьмана мусили боронити Київ від "бандитів". Вони не мали ні сантименту до гетьмана, ні особливої прихильності до Петлюри, а просто, як призивні, мусили стати в ряди війська. Тепер вони зі страхом чекали, яка то доля їх спіткає. Там сидів і мій небіж, Олександр Русов. Коли я прийшла до цього "добровольця" довідатися, що з ним діється, то застала коло будинку багато матерів, які хапали мене за руки, зі слізьми в очах благаючи врятувати їхніх дітей. Були там і високопоставлені пані, що силкувались до мене говорити по-українськи, були й справжні українки. Я запевняла їх, що новий український уряд ніколи не покарає несвідомих юнаків. Мій син Юрко й я поручилися за всіх, хоч трохи нам відомих хлопців. Скоро всіх їх випустили на волю.

Запрацювало жваво й наше міністерство освіти, і наша Учительська Спілка. Учителів, що їх позарештовував Кистяковський, випустили. Для безпеки вчителства уряд асигнував чимало грошей. Гарно працювалось, але не довго. Почали ширитися чутки, що між Петлюрою й Винниченком повстають конфлікти на ґрунті різниці поглядів. Петлюра зостався соціал-демократом меншовиком, а Винниченка тягло до комунізму, як він сам признається у своїй книжці "Відродження Нації". Були це різниці й принципіальної й тактичної натури, які довели нарешті до порізнення двох визначних провідників повстання й дезорганізації Директорії. Центральну Раду замінив Трудовий Конгрес, що скликаний був в січні 1919 р. Конгрес мав залагодити багато пекучих справ, а між інш. справу форми правління, чи скорше органів державної влади. Конгрес мав обрати нову Директорію або затвердити вже зорганізовану, або, може, замість Директорії прийняти іншу форму правління. Ця справа лишилася також не вирішеною. Конгрес зібрався вже тоді, коли більшовики знову оточили Київ з усіх боків. І знов, як і за Центральною Радою, бракувало тепер війська. Я ніколи не могла цього факту зрозуміти: та ж ми два місяці тому вітали силу вояків, які бадьоро входили з Петлюрою до Києва, де ж було те військо тепер? Правда, частина його билася на Слобожанщині з більшовиками, і там були найкращі формації під проводом Болбочана. А Київ, наш благословенний Київ, столиця молодої держави - він залишився без порятунку! Знову почулись розмови про евакуацію.

Різдво пройшло сумно. Моя дочка з Олею й своїми дітьми поїхала на Різдво на село, на Чернігівщину. Я відмовляла їх, бо вже в Конотопі та інших містах Чернігівщини панували більшовики. Але вона хотіла дати дітям найліпший спочинок та обіцяла вернутися на Новий Рік. Проте ми побачилися лише за два роки. Син мій Юрко був призначений асистентом до Кам'янецького університету і виїхав туди разом з генеральним штабом, де служив один наш кривняк. У січні 1919 р. уряд успішно евакуювався до

Вінниці. Всі казали, що великої небезпеки нема й що уряд повернеться не пізніше, як за 2—3 тижні. Я вірила в те, хоч тепер цілком не розумію, на чому могли тоді ґрунтуватись такі рожеві надії, коли всі знали, що у большевиків сила війська, а в нас — велике безсилля! Я довго не хотіла виїздити, завжди евакуація здавалася мені слабодухістю, якоюсь невитривалістю. Вже й міністерство поїхало, всі приятелі вимагали, щоб і я виїздила, вже якісь шпиги кружляли коло мого помешкання. Але що моя куховарка і її чоловік були справжніми большевицькими шпигами — я тоді того не знала. Жалко було покидати Учительську Спілку, в якій я головувала, але треба було щось рішати, бо вже останні евакуаційні поїзди відїздили. Тішила себе також думкою, що відїжджаю на два тижні, нічого з свого майна не заховала, ані свого, ані доччиного. В помешканні примістила панну Донець, мою помічницю з Фреблівського Інституту, і пані Зерову, яка чекала на дитину і не мала жодного помешкання. Поїзд відїздив о 10-й годині. О 8-й зійшлася наша Учительська Рада — Дорошкевич, Бакулінський та ще два-три чоловіки. Усі були сумні, наче ґрунт під ними захитався, майбутнє ставало перед ними хмарне й грізне. Але не було часу вдаватися в лірику. Підвели грошові рахунки, вирішили чергові справи, головування передала я Дорошкевичеві і попрощалась із дорогими товаришами. Не знали ми тоді, що то вже було майже назавжди. Побігла я додому з маленьким клуночком — бо ж на два тижні тільки! — а звідти вирушила на двірець. Там лише завдяки випадковій зустрічі з кимось, хто знав мене, пощастило мені дістати місце в вагоні з якоюсь румунсько-сербською місією, що виїздила до Одеси. В якомусь паралізованому стані просиділа я цілу ніч, думки про дочку і дітей, що не могли вже повернутися до Києва, думки про стан держави цілком пригноблювали мене.

Ранком вийшла я з поїзду в Вінниці, тій самій Вінниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому готелі, де розташувався Уряд, й пішла подивитись на свій хуторець. І тут — таке щастя! - зустрічаю мого Юрка й чоловіка моєї небаги. Вони затрималися в Вінниці, чекаючи на поїзд до Кам'янина, а це не так було легко на ті часи, бо вже була порушена всяка регулярна комунікація. Вони були обоє такі веселі: Юрко радів, що розпочиналася його вчена діяльність, другий — що вирвався щасливо з Києва та ще й архів вивіз, про який він дбав, як про власну дитину.

Вони переконали мене, що зимою мені неможливо жити на хуторі і щодня ходити на службу до міністерства. Ця зустріч мене наче повернула до життя. Улаштувалася я у Лозінських, які дали мені чудову кімнату й прийняли мене на повний пансіон. Я почала знову свою працю.

Але українська справа не налагоджувалася. Провадились якісь переговори з Францією через її представника в Одесі, але цей представник так зневажав наш Уряд, так образливо говорив з нашими делегатами, що скоро можна було впевнитися, що з цього нічого не вийде, а навіть вийшло щось цілком несподіване. Винниченко цілком порізнився з Петлюрою й вийшов із Директорії та подався за кордон. А в Директорії справи теж не йшли як слід. Один із членів пиячив на всі заставки, другий прогульки робив автом, третій суєтився на всі боки. Взагалі підбір членів Директорії був невдалий. І як Винниченко уступив, то цілий тягар праці й уся відповідальність спали на плечі Петлюри. Я найбільше мала до діла з Швецем. Він провадив у Директорії освітні справи і, спасибі йому, ніколи не відмовляв мені в грошах на різні дитячі притулки, які були під моїм доглядом. Бувало, просиш у Холодного допомоги на організацію якого-небудь притулку для дітей й чуєш від нього: "Нема, Софіє Федорівно, грошей, учителям нічим платити". Знав, чим мене дойняти. А підеш до Швеця, розка-

жеш справу — і зараз 5—6 тисяч дасть. Вірив мені, знав, що на бідолашних дітей витрачу.

Минуло два-три тижні, а за поворот до Києва не могло й бути мови. Там уже засіли большевики куди певніш, ніж першого разу. Замість повороту до Києва, зарядили нову евакуацію до Кам'янця. На цей раз я вже не опиралася, а разом з міністерством на початку березня 1919 р. поїхала до Кам'янця. Там нас усіх жінок, що служили в міністерстві, примістили в школі мистецтва, біля університету. Мені припала величезна кімната з одним ліжком, одним столом і одним стільцем. Як почнеш було ходити по ній, то лякаєшся луни своїх власних кроків. Ранком і ввечері якийсь сторож приносив нам гарячої води на чай. З вікна видно було, як Юрко в зоологічному кабінеті провадив вправи з студентами. Скінчивши їх, прибігає, бувало, до мене пити чай. Зрання до обіду складали плани позашкільної освіти, підтримували місцеві "Просвіти", були в найближчих відносинах із земським відділом позашкільної освіти, де працювали молоді земці — Куриленко, Савицький та ще якийсь скрипак з довгим волоссям, який на всіх концертах грав завжди ту саму річ, якийсь журливий ноктюрн. Голова Земельної Управи, Віктор Приходько, ставився до мене дуже добре, показав усю земську працю, бібліотеку для вчителів, познайомив з дошкільним відділом, що його провадив Животко, який почав організовувати дитячі садки по селах. Добре працювала Земельна Управа.

Міністерство освіти розташувалось в університеті, де вже відбувалися регулярні виклади.

Починалася весна, але справи на фронтах не кращали. А наприкінці березня заряджено нову евакуацію, найтяжчу, бо їхали вже, самі не знаючи куди, навіть не всі міністерства в те саме місце. Нам призначили Рівне. Що це за страшне місто! Повне жидів, без жодних культурних умов життя. Тут уже ми засумували. Надійшли Великодні Свята, а грошей ні в кого немає. Настрій препаскудний. Чорним хлібом (та ще яким чорним!) з чаєм розговорились замість паски. Великодньої ночі, як задзвонили на заутреню, вийшла я з своєї хати на подвір'я — ніч тепла, тополі пахнуть, дзвони гудуть. Стояла й скрізь думкою облетіла. Що тепер у Києві, а що з дочкою на далекій Чернігівщині, як там Юрко, чи вибрався з Кам'янця до приходу большевиків, — він мав їхати з Дм.Дорошенком за кордон. Аж до світу стояла, журилася за всіх і знала, що всі, що були тут зі мною, в Рівному, так само сумують. На перший день Великодня п.Холодний, щоб нас трохи підбадьорити, запропонував усім спільну прогулянку. Зібралось нас яких десять люда й пішли в прекрасний ліс за містом, збирали весняні квітки. Холодний оповідав нам про їх українські назви та вживання їх серед народу. Дозволили собі навіть маленьку розкіш — у лісника випили молока, замість обіду. Спробували заспівати хором, але нічого не виходило, якийсь невимовний сум панував у всіх на душі. Пішли додому, а тут як настигне нас злива — змокли всі до нитки.

Політичне становище не кращало. Почали до нас ходити залізничники, обмірковували становище, до якої партії звернутися, у кого шукати помічі. Спочатку ми схилилися до єднання з ними, але коли одного ранку довідались, що один із залізничників, Оскілко, зрадив Петлюру й виступив проти нього, то ми всі відсахнулись від таких діячів. Скоро після цього виявилася конечність покинути нам Рівне: большевики були вже зовсім близько, а на жидівське населення не можна було покладатися. Призначили нам вагони III класу, і ми всі посунули на двірєць. Там простояли кілька тижнів! У вагонах було тісно, розкластися не було де, на дворі сльота. В тому самому вагоні, де й я, мешкала була родина Іваненків. Вони, на щастя, мали свій власний примус, - і ми хоч гарячою їжею

були забезпечені. Цілий день було шумить той примус, то для нас, то для сусідів. З харчами взагалі було тяжко. Чого в жидівок не дістанеш, того вже ніде нема.

І з туалетом погано було: вискочиш, бувало, ранком з вагону, щоб умитись коло помпи, — уже натовп людей стоїть. Поки дочекаєшся, то вмиватись відхочеться. Обіч наших вагонів стояли вагони Уряду, ясно освітлені електрикою, з власною кухнею. Там увесь час відбувалися засідання, вирішувалися питання, що робити далі. Залишався один вихід — дальша евакуація, бо большевики вже зайняли Поділля й кільцем оточували Уряд, що сидів у вагонах. Втратили не тільки столицю, але й цілу територію УНР, і не було вже певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, крім кількох вагонів українських залізниць в непевному місці.

Куди ж їх послати? Звичайно, до братньої Галичини. І ми прямували на Станіслав.

Тут на той час мав осідок галицький Уряд. Трохи підбадьорились ми всі, а галичани, яких чимало було в нашому міністерстві, зовсім зраділи. Одного ранку прибули ми до Станіслава, і тут — о, радість! — зустрілась я з сином Юрком. Він уже відбув свою подорож із Дорошенком і тепер їхав шукати мене. У Станіславі для мене рекуїрували дуже гарну кімнату у якогось культурного поляка і після важкого вагонного життя було нам тут з Юрком досить приємно.

В місті стояли ще страшні руїни з війни, але було повно життя. Був тут наш уряд, галицький уряд, багато людей, ще більше метушні, одні працювали, другі відпочивали. Дехто від безділля поводився так, що викликав нарікання. Про декого з наших старшин і політиків ширились чутки, що вони пиячать по реставраціях, розкидають гроші і т. ін. Після кам'янецьких злиднів вражала тут змога дістати все: крамниці, реставрації, все було відчинене і всього можна було дістати по приступних цінах. Я досі маю два прості горнятка, що їх на радощах купила в Станіславі. Але ніщо добре не триває довго. Поляки розпочали свою офензиву, міністерство освіти виїздило до Коломиї. Я сказала Холодному, що побуду ще трохи в Станіславі та приїду до них за два-три дні. Але в ті часи не можна було нічого обіцяти. Міністерство виїхало, а Юрко каже мені: "Не вирушай нікуди, я сам тебе відвезу до Коломиї, якщо буде треба, а тепер я спробую проїхати на фронт дізнатись, чи не можна дістатися до Кам'янця, — за два дні я вернуся". Послухала. Він поїхав до Борщева, а на другий день поляки були вже під Станіславом.

До мене прийшли товариші ес-ефи (соц. федералісти) й пропонують їхати з ними якнайскорше: сьогодні вони ще мають до своєї диспозиції вагон і можуть вивезти й мене. Почала я вагатись: що буде з Юрком, як він вернеться, й мене не застане? Знову розгубимося? Проте товариші вмовили-таки мене. Притягла я свої речі на двірце, а там справді стоїть поїзд, готовий до від'їзду. Шукаю своїх. Вхожу до одного вагону III класу і, на щастя, бачу там Черкасенка, — теж тікає, мріє повернутися до Кам'янця. Присідаю до нього. Ждемо годину, другу, але поїзд ані руш! Перед вечором приходять до мене ес-ефи, переводять до свого вагону, а там столи, м'які дивани, їдемо. Товариство дуже приємне — пані Мартос і ще якась пані, пани Чепурківський, Мацієвич, Ігнатович з сином, знаний бандурист Ємець і я. Чвалав наш поїзд, наче черепаха. До Борщева їхали більше тижня! На моє щастя, на якійсь станції зустріла Юрка — він, звісно, зараз же перебрався до нас, та й не сам, а з Левком Маркевичем. На деяких станціях стояли ми по півдня, ходили по селах, заходили в хати, знайомилися з Галичиною. Іноді лякали нас поляками, але це були тільки якісь глухі чутки, і ми спокійно посувалися до Борщева. Там ми розлучилися з ес-ефа-

ми й висіли своїм гуртком: Юрко, Левко, Юхим Гавриленко і Ємець. З великими труднощами дістали дві кімнатки у якогось поляка. Не було в них нічого, крім соломи, наші валізи поставили ми замість столів і стільців. Але як було весело, скільки пісень переграв і переспівав нам бандуриста - і журливих, і веселих, а скільки анекдотів розповів нам жартівливий Левко! Доходило навіть до гопака. Але господар наш збунтувався, прибіг до нас і погрожував, що покличе стражника, бо ми не даємо спати мирним мешканцям! Але Юрко і Юхим так елегантно почастили його якимсь напоєм, що гнів його відразу розсіявся.

Всі думки наші були повні поворотом до Кам'янця. Вже тоді вирішено було робити наступ, провадити його мав генерал Удовиченко і полковник Олександр Шаповал. Юрко записався до санітетів і з вечора санітарним автом виїхав разом з козаками на фронт. Вночі з мого балкона чутно було гуркіт гармат, видно було, як підлітали в повітря стрільна, серце билось від тривоги й щастя. Потім Юрко мені розказував, як козаки просто рвалися в бій, — звечора лагодились, проспівали молитву і національний гімн, а вдосвіта пішли в наступ. Не хотілося їм руйнувати своє місто гарматним огнем, але гранати таки прилітали на місто. Ї дивно, мешканці дому, куди одна з них впала, потім мені показували те місце, як щось святе: сюди козаки стріляли! Большевики тікали, бо бачили в наших козаків таке піднесення, що не мали надії встояти перед ними. Ї того таки дня наші ступили до Кам'янця. Людність їх засипала квітками, всі раді були пристати до давно жданих рідних переможців. На другий день Огієнко й я автом виїхали з Борщева. Боже, я цілувала землю, коли переїхали в Скалі Збруч і рідні степи прийняли нас у свої обійми! Наше авто раз у раз псувалось й останню частину дороги довелося йти пішки. Огієнко сердився - ректорові університету не личило пішки входити в своє місто, але я раділа. Юрко їхав з санітарним обозом, перегнав нас і зустрів за фортецею. Що то була за щаслива ніч! Всі вдома. Правда, всі: і Юхим, і Левко, і Юрко спали бо-знає як, але зате у своїх. Женя Ватич аж світила з радощів своїми чудовими очима. Слідом за ними в'їхав до Кам'янця й Петлюра. Ентузіазм був величезний. Маленькі діти з дитячого садка йшли спереду перед Петлюрою й тонесенькими голосками співали "Ще не вмерла Україна", а він підняв і поцілував ту дитину, що подала йому квіти. За кілька днів місто й земство влаштували на честь Петлюри урочистий обід в залі колишнього дворянського зібрання. З жінок були лише я та панна Залевська, як представниця студенток. Я вітала Петлюру від жіноцтва й казала, що хоч жінки не можуть брати участі в обороні рідного краю в шерегах вояків, але вони всім серцем раді працювати для зменшення фізичних страждань героїв. Петлюра мені на це відповів: "Ні, пані, жінки можуть щось більше зробити. Я Вам нагадаю, як Ви самі своєю щирою промовою причинилися до політичного перевороту". Ї він випив за моє здоров'я. Це він пригадав мою промову на засіданні Національного Союзу в Києві, на якому було порішене протигетьманське повстання.

З боку козаків чулися скарги, що громадянство не виявляє необхідної уваги до війська, що вояки голодні, занедбані. В цій справі були збори громадянства, на яких головував Ілінський, а реферував справу мій Юрко. Багато правди було в тих скаргах. Ї ось земство, з ініціативи пані Приходькової, зорганізувало жіночий комітет допомоги козакам. Спершу зорганізували вуличну збірку, змобілізували всю молодь. Був чудовий соняшний день, гарно вбрані дівчата жваво провадили продаж відзнак, і хоч серед дня й прибризало всіх дощем, але збірка вдалася. А вечером був концерт. Все це разом дало нам понад 40 000 чистих. Одночасно піднесено

гадку про влаштування громадського шпиталю для козаків. Юркові доручили знайти помешкання. Навколо Кам'янця було чимало покинутих польських економій. Одна особливо нам сподобалась, в с.Панівцях, 6—7 верст від Кам'янця. Дня 27 липня Юрко повіз мене на земських конях в Панівці. Навкруги жита золоті, серед них червоні маки, аж горять, як краплі крові, по ровах високі сріблясті будяки, на обрії зелені гаї. Дорога йде з гори на гору, люди сапають кукурудзу, юрбами вертаються з базару, ведуть то свиню, прив'язану за задню ногу, то теличку. В Панівцях стояла колись пишна, зруйнована палата п.Старжинського. Колись у XVI ст. була тут літографія й школа. Костел при домі був замкнений. Веранди пообвалювались, чудовий сад запущений. А кімнати високі, великі, з фресками.

Але раніше, ніж починати організацію шпиталю, треба було самим зорганізуватись, бо наш комітет висів у повітрі. Земство не мало грошей, щоб нас підтримати. Від громадянства ми не мали жодних уповноважень, жодної влади. Нам порадили увійти у склад Червоного Хреста, як окремий "Комітет допомоги козакам". На чолі Червоного Хреста стояв тоді Огієнко, і він дуже підозріло дивився, що провадиться якась діяльність поза Червоним Хрестом. Дехто був проти такого об'єднання, бо Черв. Хрест був інституцією цілком урядовою, а ми хотіли працювати незалежно, на цілком громадському фунті. Проте матеріальні вимоги змусили нас таки увійти в склад Черв. Хреста, з деякою автономією. На чолі комітету поставили мене. Комітет поділявся на три секції: одна організувала шпиталь, і ця справа була цілком доручена мені й Юркові, друга секція організувала лікарську допомогу, третя — возила їдальні по місцях скупчення війська — в Проскуріві, Кам'янці, Жмеринці. Після того, як зупинились на Панівцях для влаштування там шпиталю, прийшлося витратити чимало грошей на ремонт цього панського будинку. Але сама місцевість, чудовий сад, велика кількість кімнат і господарські забудовання — усе складалося на добре приміщення для хворих.

З п. Животком оглядала в Кам'янці притулки: хлоп'ячий був у дуже поганому стані, дівочий, навпаки, в дуже дбайливих руках. Животко почав організовувати товариство дошкільного виховання імені Песталотці й хотів улаштувати дитячий клуб. Це була така щира людина, просто аж горів, щоб щось гарне влаштувати. Мене примусив прочитати цілий курс викладів про дошкільне виховання.

Тим часом повернулось наше міністерство. Воно десь забарилося в Коломиї, де його настигли поляки. Вернулися усі засмалені, добре виглядали. Холодний — наче батько численної родини. Втікали майже пішки. В Коломиї залишилось морське міністерство й не знало, що робити, як сховати свої мільйони. Всі вихваляли Коломию. Шугаєвський, мій помічник з департаменту, розказував, як населення добре ставилось до них.

Поки йшли підготовчі роботи в Панівцях, ми з панею Приходьковою рішили відвезти козакам подарунки в тих частинах, які були найближче, за Новою Ушицею. Я цілком захопилася цією працею й взяла в Холодного відпустку на місяць. Здавалося мені, що це є на той час найпотрібніша праця. В Ушиці переночували і поїхали на головну квартиру генерала Удовиченка. Велике село, в усіх хатах розташовані старшини й козаки. В якійсь величезній клуні ми вечеряли з старшинами, слухали, в якому жалювтому стані перебувають оборонці рідного краю, роздали їм булки, сало, мило, борошно, тютюн, часописи, книжки. Боже, якою мізерією здались нам усі наші подарунки перед тією правдивою бідой, серед якої перебували наші козаки! А скільки з-поміж них було хворих, виснажених! Вертаючись до Кам'янця, ми оглянули кілька шпиталів по селах в околиці Нової Ушиці. Скрізь лежали тифозні, лікарі скаржилися на брак ліків. Мабуть,

тоді в шпиталях і я захопила заразу: прийнявши в Панівцях перший транспорт хворих, сама занедужала на поворотний тиф. Там і пролежала три тижні. Ходив у нас коло хворих дуже милий молодий військовий лікар Дорошкевич. Сестри-жалібниці були дуже віддані своїм обов'язкам, але мало тямалися на медичній допомозі. А найгірше йшла справа господарська. Тяжко признатися, але не можна було знайти елементарно чесної людини, яка б не обкрадала хворих на харчах. І треба констатувати, що цей шпиталь дуже дорого обійшовся Червоному Хресту. Я, яко головна управителька, не могла завести в ньому того необхідного ладу, без якого хворі ніколи не можуть бути задоволені. А тут іще моя хвороба. Двічі повертався тиф, видужувала я дуже мляво, взагалі коли б не пильний догляд Юрка, то я, певне, не вижила б. Але вже кінчився місяць моєї відпустки і, як тільки лікарі дозволили мені, я повернулася до праці в міністерстві. З Кам'янця керувати шпиталем було тяжко, і я передала його цілком під управу Червоного Хреста.

Скоро тяжка звістка вразила нас усіх. Помер військовий міністр і голова Лікарської Управи В'язлов. Він заразився плямистим тифом і згорів за один тиждень. Ховали його дуже пишно.